

YAZILI KÜLTÜRDEN BEYAZPERDEYE DOĞU'NUN TEMSİLİ

Murat Demirci

Doğu, Ortadoğu, Uzakdoğu, Üçüncü dünya gibi kavramlar bugün sıradanlaşmış/sıradanlaştırılmış ve dünyanın yaratılışından beri varmışçasına yadırganmadan kullanılmaktadır. Eğer Doğu ve Batı medeniyetlerini, Batılı tarihsel algı çerçevesinde çizgisel tarih anlayışıyla karşılaştırırsak, Doğu'nun çok daha erken bir dönemde maddi ve kültürel birikimlerle medeniyet çitasını yükselttiğini ve farklı milletler üzerinden olsa da ortak bir ilmi ve kültürel havza oluşturduğunu söylemek mümkün. Bu sebeple de Batı'nın Doğu'ya karşı dik-kati sürekli canlı kalmıştır. Elbette İslam medeniyetinin yükselişi, karşıtlığı ve düşmanlığı da körüklemiştir. Böylece Batı için Doğu hem düşman hem de bütün zenginliklerin kaynağı olmuştur. Dinsel karşıtlık Batı'nın Doğu'yu öncelikle kilise üzerinden algılamasına ve yanlış tanınmasına zemin hazırlarken, kilisenin önyak olduğu haçlı seferleri ise dinsel algının dışında nesnel algıyı da sağlamış ama bu karşılaşmalarda elde edilen bilgi, Batı'nın mitleştirme tutkusunu yüzünden öznel yargılar ve abartılı söylemlerin kurbanı olmuştur.

Batılı toplumlardaki sınıfsal farklılıkların (ruhban sınıfı, aristokrasi, sanayileşmeyle birlikte burjuva vs.) sömürgecilikle birlikte dış dünyaya örtük biçimde dayatılmasının sonuçları, yabancılaşma, kültürel karmaşa, radikal ideolojiler -ve hatta bilahare ideolojiler- ve döngüsel bir kaos olarak ortaya çıkar. Sınıflama, kategorize etme Batılı düşüncenin epistemolojik bir takıntısı olduğuna göre, bilgi ve hikmet arasındaki ilişkiyi sindirmiş ve bilginin indirgemeci bir dayatma unsuru değil, tecrübi ve uyarlanabilir olduğunun bilincine sahip Doğulu toplumlara dayatılmasıyla ortaya çıkan travmaların nedeni, gelenekten beslenen toplumsal direnişin olmamasının ya da Batılı gözle bakarsak zayıflığının -ki bu aslında Batının istediği bir durumdur- bilgiyi dayatanlara karşı ontolojik olarak bilgiyi dayatmayarak yaratılan pasif direnişin idrak edilememesidir. Elbette bu sürecin inşasında hem toplumsal pratiklerin hem de söylemin yol açtığı dezenformasyonun etkisi vardır. Mekânları ve onları mekânlaştıran bilgiyi üretirken, me-

kânın zihin haritasındaki yerini sağlamlaştıran ve anlam kaymalarını önleyen şamandıralar, yazınsal ve sözel aktarımlardır. Elbette bunların hakiki ya da muhayyel olması mümkündür. Anlatının kaynağı nesnenin merkezinde değilse sadece imajlar, simgeler ve mitlerle konuşulur.

Doğu ve Batı ayrımı Batı açısından aydınlanma, modernleşme gibi ontolojik olarak içi doldurulmuş kavramlarla ifade edilen ve buna mukabil Batı'nın sanayileştiği, dünyayı sömürgeleştirdiği, teknik, ekonomik ve askeri olarak başat bir güç haline geldiği süreçte şekillenen tek merkezli bir konumlandırma değildir. Foucault nosyonundan hareketle hâkim öznenin, bilginin belirleyicisi olduğu ve dolayısıyla nesnel konumlandırmaları da hegemonik menfaatlerin belirlediğinden söz edilebilir. Farklı biçimlerde ama Batılı gözlerce toplanan bilgiler ham bilgi olarak servis edilmemiştir. Bilgiyi toplayan ya da derleyen içsel arzu ve beklentileriyle, yabancı dünyaya karşı önyargı ve fantezilerin filtrelediği bir imajlar bütünüdür hepsi. Bilgiyi kodlayan bu selektif tavır, Doğuya dair stereotiplerin ve klişelerin belirlenip yerleşmesine sebep olmuştur. Üstelik seyahatnameler, romanlar, mektuplar ve resimlerle beslenen bu üretim sürecinde, yeniden üretildikçe kalıplaşan sahte imgeler, zamanla öyle bir gerçekçilik payesi kazanmıştır ki bunlar üzerinden aşığılanan madun kendine biçilen rolü içselleştirmeye başlamıştır. İşgallerin, sömürgeciliğin, gölge iktidarların altüst ettiği toplumsal ve kültürel doku bu bellek yitiminin yol açtığı kültürel karmaşadan kolayca kurtulamaz. Daha da trajik olansa, dış müdahalelerin yol açtığı tüm bu sosyal travmaların hepsi oryantalist düşüncenin ürettiği hazır kalıplarla tanımlanır, yargılanır ve mahkûm edilir. Fail, hâkim ve cellat işbirliği içindedir.

Merkezi belirleyen ve periferiyi buna göre konumlandıran ya da çevreyi işaretleterek merkezi doğal bir süreç olarak belirleyen temel değerler dizisi kültürdür. Kültürün ne olduğu ve nasıl algılandığı (sınıflandırıldığı) önemlidir. Modernizm kümülatif değerler ve sosyal ilişkiler ağının beslediği, Batı merkezli tarih perspektifi üzerinden doğrusal bir ilerleme ile doruk noktasına Avrupa'nın yerleştirildiği bir kültür algısından hareket eder. Üstelik tüm farklılıkları sözde çok kültürlülük adına kabullenmekle birlikte, Batının kültürel kodlarını evrensel özne olarak ötekine yol gösterici ve kuşatıcı değerler bütünü olarak dayatır. Öteki edilgen konumdadır. Belirleyen hâkim özne, Saussure tarafından belirtildiği üzere ikili karşıtlıklar ile konumunu sabitler. Öteki kültürel pratikler içerisinde bir diğerinin varlık sebebi olarak yer alır. Böylece öteki, hâkim öznenin belirlediği ve evrenselleştirdiği (ilan ettiği) kriterler içerisinde eksiklikleri ile var olurken, Batı hem üstün hem de model olur.

Doğu, Batı için sadece nesnel olarak bir coğrafi alan değil, gösteren, görünen (doğal) ve gören (bakan) arasındaki müşterek ve farklılıkların şekillendiği; önyargılar, söylemler, retorik figürlerle kurgulanan veya üretilen bir bilgiler bütünüdür. Bu kültürel pratikler üzerinden şekillenen karmaşık ilişkiler

yumağı aynı zamanda modernitenin sağladığı iktidar ve bilgi ilişkileri üzerinden elindeki materyali evrenselleştirir. Bu evrenselleştirme ise öznel kalıplar yaratarak sonradan üretilen tüm bilgi ve ilişkiler bütününi kendi süzgecinden geçirerek kodlar. Kodlanmış bilgi ise mutlak bir formülasyon ve metodoloji yaratır. 'Nitekim Batılı düşünüş hiçbir sorunu gerçekte iddia ettiği gibi kendi gerçekliğinden kalkarak çözmeye çalışmaz. O mutlaka bir paradigma ekseninde gerçekte ilişki içinde olmayı tercih eder. Yani bir sorunu bir tanım, kavramsal-laştırma ve sayıtları saptanmış bir yaklaşımla ele almayı tercih etmektedir.' (Öztürk: 67-2011) Doğu ile Batı hem ayrıdır hem de tümleyici bir korelasyondur. Aslında bu yukarı ve aşağı güdümlü kavramlar ve konular sistematik bilginin insanlığa hediyesidir. Aynı paketten birine paskalya yumurtası diğere ise çürük yumurta çıkar. Modernizm, kümülatif değerler ve sosyal ilişkiler ağının beslediği, batı merkezli tarih perspektifiyle doğrusal bir ilerleme ile Avrupa'nın doruk noktasını temsil ettiği bir kültür algısından hareket eder. Üstelik tüm farklılıkları kabullendiğini iddia etmekle birlikte, kendi kültürel kodlarını -evrensel özne olarak- ötekine yol gösterici ve kuşatıcı olarak dayatır. 'Bu nedenle de antropolojik kültür paradigması Öteki'ni, varolma durumunu modern benlikten alan bir ampirik ve kültürel nesne olarak tanımlayarak Avrupa-merkezci bir anlatı biçimi olarak hareket eder. (Keyman, 1996:79) Post yapısalçı paradigmaya göreyse kültür birikimsel bir kavramdan çok var olan ilişkiler ağı içerisinde mitsel ve ideolojik olarak biçimlenen, dil vasıtasıyla aktarılan pratik bir kavramdır. Bu kültürel aktarımda dile sahip olan özne kültürel pratiklerin de biçimlendirilmesinde etkin rol oynar. Aslında metnin bu kurgusal dünyanın inşasındaki katkıları çok eski kaynaklardaki söylemlere kadar dayandırılabilir. Sonuçta söylem çoğulluğu bilinçli yada bilinçsizce birbirini besleyen bir paradigma oluşturur.

Nesnel gibi görünen bilgi ve gözlemler, kaynak ile bilgiyi üreten arasındaki iletişimsel kopukluğun ya da bilgiyi üretenin konumuyla oluşan çarpıklığın sonucu olarak kaynak bir bilgi nesnesine dönüşürken, üreten özne kaynağı da yeniden üretebileceğine kanaat getirir ve sömürgecilik bu kaynaklardan beslenir. Said'in Oryantalizm adlı eserinde kültürel temsil sorunu işlenirken ifade edildiği üzere, Şarkiyatçılık Doğu'yu anlamaya çalışan bir bilim olma libasından sıyrılmış, emperyalizm ve sömürgeciliğin hizmetinde bir faaliyet ve söylemler bütünü, bir kurgu ve metodoloji, edebiyattan tarihe, coğrafyadan antropolojiye farklı disiplinlere hem kaynak hem de şablon olmuştur. Akli ilimlerin nesnel olma iddiası Batı'nın başat özneliği ile çerçevelenmiştir. Kendini merkezde konumlandırıp tüm insanlık adına konuşan ve kendi normlarını evrensel ilan eden Batı için çevresi yalnızca bir kıyas nesnesidir. Bu baskın ya da diğer bir deyişle eril konumdaki aktör, sadece merkez-çevre, etnisite, kültürel farklılık gibi ayrımlardan hareket etmez. Aynı zamanda dominant (özne) ve

resesif (nesne) iki kutup oluşturur. Batının karşısında stereotipler ve klişelerle indirgenen Doğu kadınsılaştırılır. Çünkü hem esrarlı ve çekici hem de anlaşılmasız ve tekinsizdir. Yani norm dışıdır. İndirgendikçe sömürüye meşruiyet kazandırılır. Bu indirgeyici tutumun izlerini ortaçağdan itibaren sürmek mümkündür. Örneğin 1537 tarihi Papalık bildirgesi karşılıklı kutuplaşmalara rağmen yeni keşfedilen yerlerdeki yerli halkların insan olduğunu kabul etse de tartışmalar devam eder. 2. Philippe'in eğitmeni, tarihçi ve kilise papazı Sepulveda'ya göre yerlilerle savaşmak da haktır. Çünkü onlar köle ruhludurlar, karakterleri bozuktur. Bu sebeptendir ki kendisinden daha yüce ruhlu ve istidat sahibi olan beyaz adama boyun eğmek zorundadır. Savaş yerli halkların insanlığa yapma olasılığı bulunan kötülüklerden onları alıkoyar. Üstelik yerliler putperesttirler, günahkârdırlar. Ayrıca bu sayede Hıristiyanlaştırılabilirler. (Demirci, 2010:19) Bu noktada oryantalizm, pratikteki sömürgecilik ve emperyalizme, teorik zeminde hizmet etmenin dışında birikimsel varlığı ve sürekliliğiyle de aktif bir paradigmadır. Oryantalizmin yarattığı etki genel itibarı ile tek taraflı indirgemeci bir tutum olarak kalmaktan ziyade, yerel kimliğin hegemonik baskının tüm unsurlarına karşı ürettiği aksülamel sonucu, yerelin -moda tabirle- eksen kaymasına uğradığı yani doğal mecrasından çıkarak dezenformasyona uğradığı bir durum yaratır. Böylece oryantalizmin yarattığı etki basit bir mekanizma olmaktan çıkarak olası sonuçlarıyla işaret edilenin, işaretlendiği şekilde olmadığı ama zamanla kendini yeniden ürettiği girift bir ilişkiler ağına dönüşür.

Mekân ve İnsan

Mekânlar fiziksel varoluş/ediliş süreçleri ile birlikte ruhsal, sosyal ve söylemsel olarak da inşa edilirler. Bu hem ontolojik hem de epistemolojik bir süreçtir. Deleuze ve Guattari'nin de belirttiği üzere ruhsal ve sosyal alanlar birbirinden ayrı olarak düşünülemez. Mekân denilen alanın ruhu insandır. İnsansız mekân bir ceset gibidir ve nitekim zamanla yok olup gider. Dolayısıyla mekânlar birikimlerle anlamlanır ve anlamlandırılırken, eş zamanlı olarak insanileştirilirler. Böylece simgeler, söylemler ve değerler kümesi ile kodlanan yer hem içkin hem de aşkın anlamlar kazanır, yani mekânsallaşır. Aynı zamanda bir bilgi nesnesine dönüşür. Mekân bilgisinin ilk bakışta gözleme dayalı ve dolayimsız olduğu düşünülebilir. Ama ampirik gözlem, öznenin zihni tarafından dayatılmış bilişsel yapılardan bağımsız bilgi sağlamaz. En önyargısız gezgin bile algılamalarını kaçınılmaz olarak şekillendiren, önceden edinilmiş hayli büyük bir kültürel yükü yolculuğa çıkar; bir başka deyişle bilgi edinimi tam anlamıyla bir okuma edimidir. Üstelik kimse dünyanın her santimetrekaresini gezemez, dolayısıyla her bölgesel bilgi kaçınılmaz olarak zihinsel bir noktaları

birleştirme sürecinin sonucudur. Kısacası, bize mekanları -hem yabancı ülkeleri hem de onların aksi olarak kendi yurdumuzu- anlamlandırma araçlarını sağlayan (sözcüğün en geniş anlamıyla) metindir.(Shick, 2005:27) İnsan ve mekân karşılıklı etkileşim sürecinde anlam kazanırken, olan ve üretilen bilgi retoriğe açıktır. Burada hegemonik ve emperyal etkiler devreye girer ve paradigmatik bir dönüşüme yol açar. İkili karşıtlıkların (Derrida) indirgeyici pratikliği üzerinden kurulan bu yapı, iktidar sahibi tarafından üretilen retoriğin zamanla yerin kimliğine eklenmesiyle, mekanın ve onunla ilişkili oluşan / üretilen kodlarla kendini ve (retorik olarak) çevreyi yeniden üretir. Üstelik söylemin kaynağı, söylem alanını çevre olarak etiketleyerek kendi mekânını merkez ilan eder. Döngüsel biçimde merkez aydınlık ve nettir. Çünkü Batı(merkez) söylemin kaynağıdır ama yüzünü gizler. Önce bir esrar perdesiyle örtülerek bulanıklaştırılan, egzotikleşen mekân cazibe merkezine dönüştürülür. Esrar perdesi öznel söylemlerle aralanırken, kendi tarihini mitlerle kuran Batı anlayamadığı şeyleri söylemin kolaycılığıyla 'izah' eder (kurar), klişeler ve stereotipler oluşturur. Bu imgesel bir havuzdur. Müşterek üretilen tüm kodlar, mekânla ilgili tüm durum ve eylem tanımlamalarında denetleyen, düzenleyen ve kolaylaştıran bir araçlar ve anonim kaynaklar bütünü olarak kabul görür. Hatta diyebiliriz ki kendini dayatır. Üstelik kodların birbiri ile çelişkili ve kararsız doğası epistemolojik gücünü arttırırken, özne açısından bakıldığında aydınlatma ve şeffaflaştırma misyonları itibariyle iktidarı pekiştirirler.

Mekânın inşa sürecinde dilin (Derrida ve Foucault) ve sosyal ilişkilerin (Bourdieu ve Elias) etkileri kaçınılmazdır. Şarkiyatçıların, seyyahların, bireysel / politik mektup ve yazışmaların, grotesk, romantik edebiyat yapıtlarının oluşturduğu metinlerle dilsel olarak; sömürgecilik faaliyetleri, emperyalizm ve misyonerlik ile sosyal olarak gerçekleşen oryantalizm, Fanon ve Said tarafından da belirtildiği üzere her iki tarafın da kendini yeniden tanımlamasına neden olmuştur. Böylece oryantalizm merkez açısından (Batı) sadece aşkın bir retorik değil, toplumsal pratiklerin belirlenmesinin de içe dönük bir aracıdır. Hâkim özne kendisine göre farklı olanı -ki burada farklı olarak nitelendirilen yerli insan doğası gereği normaldir- tuhaflıkla yaldızlayarak onun normal olarak algılanmasını sağlayacak kültürel dinamiklerden ve tarihsel sürekliliğinden koparıırken, söylem düzeyinde metafizik bir öğeye indirger. Böylece köksüzleşen ve bir bilgi nesnesine dönüşen yerli insandan egzotik, erotik, ilkel vs. her türlü arketip inşa edilir. Çekici, baskın kimlik tüm olumsuz eylemleri perdeler. Batı, ürettiği modernizmin sanatı, selektif bir tavırla kategorize ederek, seçkin bir tavırla müzelerle sınırlandırmasına benzer şekilde, Doğulu toplumları ve onların kültürel unsurlarını otantikleştirerek çizgisel tarih anlayışında gerilere yerleştirir. Böylece Batı'nın kendine biçtiği zamansal konumun gerisine itilen bu toplumlar evrimsel ve teknolojik basamakların ilk evreleri olarak lanse edil-

mek üzere otantik ve egzotik birer açikhava müzesine dönüştürülür. Üstelik oryantalizm bu toplumların sanatı üzerinde de örtük bir indirgemeci tavırla kendini gösterir. Kendi ülkelerinin yerel kültür ve sanatına yabancılaşmış sanatçıların; yerel kültürün ürünlerini Batılı sanatsal biçimlerle yorumlayanların; yereli Batılı gözlerle yani mesafeli, eleştirel ya da mitsel çerçevelerde yeniden yorumlayanların desteklenip ödüllere boğulduğu bir işleyiştir bu.

Teoriden Pratiğe Tarihsel Süreç

Ortaçağ Avrupa'sının İslam konusundaki cehaleti, pek tabii olarak kilisenin olumsuz propagandası ile birleşince yağmacı ve cahil bir topluluk olarak görülen İslam toplumları, Rodinson'un da ifade ettiği üzere düşman bir ideoloji hakkında halkı tatmin edici imajlar oluşturulmuştur. Günümüzde olduğu gibi popülerlik ile nitelik arasındaki tenakuz, dönemin seyyah ve yazarlarının eserlerinde de hâkimdir. Nispeten ciddi ve nesnel sayılabilecek çalışmalar, uydurma klişelerle doldurulmuş abartılı ya da asılsız hikâyeler, erotik göndermeler ve egzotik maceralar karşısında hezimete uğruyordu. Normallik kimisenin ilgisini çekmediği gibi Rodinson'un da belirttiği gibi Araplara yönelik indirgemeci öyküler ve yine Araplara atfedilen cinsel hazza düşkünlük, sapkınlık, barbarlık, büyücülük, düzenbazlık gibi kavramlar klişeleşmeye başlamıştır. Osmanlı ile birlikte korkuyla karışık bir saygıyla mitleştirilen Türk imgesi ortaya çıkmıştır. Zamanla karşılıklı ilişkiler kuruldukça ve Osmanlı Batı karşısında geriledikçe mit yıkılır. Daha ziyade eleştirel ve alaycı bir tutumun hâkim olduğu Batılı artık aşağılık duygusundan kurtulmuş olmanın verdiği rahatlıkla tutum değiştirmiştir. Ortaçağ Avrupa'sının İslam konusundaki cehaletini manüple eden kilisenin yerini zamanla ticari çıkarların ve pek tabii ki politikanın belirlediği bir bakış açısı belirleyici olmuştur. Özellikle 17. yüzyılla birlikte Batı'nın Doğu'ya olan ilgisinde muazzam bir artış gözlemlenmektedir. Sadece yazılan seyahatnamelerin sayısı iki yüzü aşmaktadır. Elbette buna mektuplar, romanlar ve kaynağı şüpheli çeviri kitapları da eklenince oluşan külliyatın büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır. Böylece birbirinden beslenen ve birbirini tekrar eden kaynaklar Doğu'ya dair büyük klişeler ve stereotipler havuzunu oluşturup anonimleştirmişlerdir.

17. yüzyılda özellikle Fransız seyyahların Doğu seyahatlerinde ön plana çıktığını görüyoruz. Seyahatlerini yazmakla kalmayıp Doğu'dan birçok el yazmasını da beraberlerinde kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Örneğin Tavernier Batılılarla ticaret yaptıkça dürüst bilinen Türklerin de hilekârlaştıklarını söyler. Şarklıların tembelliğinden dem vurur. İkiyüzlülük, şehvete ve sefahate düşkünlük gibi oryantalizmin imge havuzunda baş tacı olan bilindik kavramlarla Şark'ı betimler. Hatta Doğu'ya hiç gitmeden de Doğu hakkında çeşitli dönemlerde

birçok farklı kitap, resim ve hatta ansiklopedi gibi ürünler verilmiştir. En çok bilinenlerinden birisi de Barthelemy d'Herbelot tarafından kaleme alınan *Bibliothèque Orientale* (Doğu Kütüphanesi) adlı ansiklopedik sözlüktür. Dönemin seyyahlarının eserlerinden ve Batı'ya nakledilen elyazmalarından yola çıkılarak hazırlanan bu çalışma, Batı için Doğu'nun mekânsal varlığından çok metinsel kurgu olarak bilindiğinin ve kabul gördüğünün önemli bir göstergesidir. Bu dönemin eserlerinin en belirgin özelliği öznelliğin bariz bir şekilde ön planda oluşudur. İkili karşıtlıkların yoğun bir biçimde kullanıldığı bu asrın eserlerinde Doğulu kahraman-ödelek, cömert-hasis, namuslu-sapkın, dürüst-düzenbaz, alçakgönüllü-kibirli, sakin-saldırgan gibi tenakuzlarla tasvir edilirken, olumlu özellikler çoğunlukla olumsuz özelliklerin yanında küçük ayrıntılar halinde erimekte ve olumsuz bir Doğu imajının güçlü bir şekilde belleklere yerleşmesini de sağlamaktadır.

Bu yüzyılda Fransız tebaası sadece mitlerle tanıdığı Doğu ve Osmanlılar ile ilk defa karşılaşmıştır. 28 Mehmet Çelebi önderliğinde bir elçilik heyeti Avrupa'nın yükselen gücü Fransa'ya gitmiştir. On bir ay Fransa'da kalan heyet büyük bir ilgi odağı olmuştur. Hatta Paris'te bir dönem Türk modası yaşanmış ve İtalya'ya kadar yayılmıştır. Özellikle Venedikli Guardi kardeşlerin atölyelerinde hayal mahsulü İstanbul manzaraları yapılmıştır. "P. Paul Rubens, a. Van Dyck gibi Kuzeyli Barok ressamı Doğu kumaşlarını ve silahlarını toplamanın yanı sıra müşterilerini bu kıyafetler içinde gösteren resimler de yapmışlardır. Osmanlı imgesi bu çağda giderek korkulan zengin, barbar Doğulu figüründen yavaş yavaş sonsuz hazinelerin sahibi, eğlenceli bir âlem içinde yaşayan, keyfine düşkün, akıldışı mucizelerin yaşandığı bir ülkenin sahibi Büyük Türk'ün tebaası konumuna dönüşmeye başlamıştır. Bu yüzyılda Şarkiyatçıları koruyan soyluların sayısındaki artış Doğu ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacıları teşvik etmiş; Baudier, Mazerai, du Verdier, Stochove, Chassepol, Ricaud gibi yazarlar Türk tarihine ilişkin kitaplar yazmışlardır." (Gürçağlar, 2005:16)

18. yüzyılda Montesquieu, Voltaire gibi düşünür ve seyyahlar da kendi toplumlarına dönük tahlil ve eleştiriler için Doğu'dan faydalanmışlardır. Bunlar, Said'in ikinci tür şarkiyatçı metinler olarak ya da gözlemin öznelliğe baskın geldiği metinler olarak nitelediği bu eserlerdir. Elbette bu asrın metinlerinden sadece bir bölümünde bu durumu gözlemenin olası olduğunu da unutmamak kaydıyla. Çünkü aynı yüzyılda ilk olarak Galland tarafından Fransızca'ya çevrilen *Binbir Gece Masalları* yine okuyucunun zihnine yerleşmiş ya da hayallerinde canlandırmaktan haz duyduğu egzotik Doğu'yu Batılı okurlara sunmuştur. Yine 1782 yılında Fransızca olarak yazılan ve İngilizceye çevrilen *Vathek* bu asrın kayda değer ürünlerinden birisidir. Kendisi de aşırılıklarla dolu bir hayat yaşayan William Beckford'un bu gotik romanında kendi yaşamından da izler olduğu düşünülür. Beckford'da çağdaşları gibi Doğu mitinin ve Bin-

bir Gece Masallarının etkisiyle kitabını kaleme alırken Fonhill'deki aile şatosuna kapanıp, servetinin de büyük bir kısmını burada hayali bir Doğu belde-si yaratmaya harcar. Doğu'ya hiç gitmeden okuduğu metinlerden yola çıkarak zihninde canlandırdığı hayali Doğu, Harun Reşid'in torunu olarak tanıtılan Vathek'in öyküsünün mekânıdır.

Sömürgeciliğin yaygınlaşmasıyla birlikte oryantalizm Batı'nın Doğu üzerindeki tahakkümüne de hizmet eden bir araç haline gelerek kurumsallaşmıştır. Doğu ile ilgili çalışmalar artık bilimsel bir çerçeveye otururken, şarkiyatçılar sömürgecilerin, işgalci güçlerin ve ticari şirketlerin sağladığı finansmanla çalışmalarını sürdüren ve sömürgecilik faaliyetlerini kolaylaştıran Batılı ajanlara doğru evrileceklerdir. Ama elbette unvanları her daim 'bilim adamı' olarak! Sömürgeciliğin meşrulaştırılmasına hizmet eden bu anlayışa göre Doğu sahip olduğu zenginlik ve değerlerin farkında değildir. Hem bunları fark etmesi sağlanmalı, hem de atalet içindeki yerel halk başlarındaki despotik yönetimlerden kurtarılmalıdır. Bu aydınlanma sürecinin öncüleri olacak oryantalistler ve elbette misyonerler hem halkı aydınlatacaklar, hem de yönetime el koyarak doğru biçimde onları idare edeceklerdir. Elbette sahip oldukları zenginlikler de Batılı üstinsan tarafından tüm insanlığa sunulacaktır

19. yüzyıl Doğu seyahatlerinde ve elbette yazınında niceliksel bir azalma da söz konusudur. Parla'nın da belirttiği gibi artık İngiliz yolcusunun tavrı alaycı ve acımalıdır. Fransız yolculuk edebiyatı ise alaycı gözlemlerle bezenmediği yerde nesnel Doğu ile tümüyle bağını koparmış, Nerval, Gautier ve Flaubert'te olduğu gibi fantastik öğelere yaslanmış ve egzotizm dediğimiz yeni bir biçimciliği sergileyen bir yapıya dönüşmüştür. 19. Asrın romantikleri için Doğu seyahati, Kapitalistleşen Batı'da sanayileşme, rekabet, çalışma koşulları, kent-sel ve sosyal problemlerden bir kaçış, huzurlu bir liman olmuştur. Üstelik Doğu'nun dingin ve huzurlu topraklarına yapılan bu yolculuk mistik bir anlam da taşımaktadır artık. Pozitivizmin yarattığı manevi daralma için Doğu manevi-yatı ya da Batılının algıladığı biçimde Şark mistisizmi ve felsefesi içsel bir arınma ve hatta Lamartine göre Batı'nın akli ilerlemesinde eksik olan ve birleştirilmesi gereken parçadır. Üstelik romantikler bir Doğu rönesansı beklentisindedirler. Yalnız Batı'nın üstünlüğünü vurgulamaktan geri kalmadıkları gibi Doğu ile ilgili yapılması gerekenleri ve bunların Batılı devletlerin eliyle olması gerektiğini de vurgulamaktan kaçınmazlar. Doğu klişeleri burada devreye girer. Doğulu atalet içindedir, kendi başındaki despot idarecilerden kurtulamaz ve elbette birilerinin gelip Doğu'yu hem kurtarması hem de idare etmesi gerekir. Oryantalizm bu dönem de önemli bir dönüşüm geçirmeye başlar. Yüzyıllardır süren Doğu tecrübesi ve bilgileri sistematik biçimde değerlendirilmeye başlamış ve Şarkiyatçılık akademik alana taşınmıştır. Doğu'da faaliyet gösteren ticaret kumpanyaları ve yine burada çıkarları Batılı devletler tarafından des-

teklenen akademik çalışmalar, zamanla sömürgeciliğe hizmet etmeye başlamışlardır. Örneğin İngilizler tarafından 1600 yılında kurulan Doğu Hindistan şirketi ticari tekelciliği korumak adına serbest girişimciliği engellemiş, hatta Hindistan yönetimiyle serbest ticaret anlaşması imzalayan bir İngiliz vatandaşı olan Kaptan Kidd korsanlık yaptığı bahanesiyle idam edilmiştir. Yine şirket finansman sağlamak adına Çin üzerinden uyuşturucu ticareti yaparken Çin'in karışı çıkması üzerine Afyon Savaşları'nın (1839-1842;1856-1860) çıkmasına neden olmuştur. (Derin; 204:2006)

19. yüzyılın bir diğer özelliği de hem İngiltere'de hem de kara Avrupa'sında oryantalist cemiyetlerin peş peşe kurulduğu ve oryantalist dergilerin yayınlanmaya başladığı bir dönem olmasıdır. Başka bir deyişle ferdi olarak sürdürülen araştırmalar kurumsallaşmıştır. Doğu ile ilgili cemiyet kurma kervanına ABD de nispeten erken bir dönemde katılmıştır. 1842'de Amerikan Şark Cemiyeti kurulmuş ve bu cemiyet bir dergi neşretmeye başlamıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki İngilizlerin başlattıkları akademik dergiler günümüzde de yayımlanmaya devam etmektedir. (Derin, 79/2006) 19. Asrın ortalarından sonra Batı'nın her alanda ezici bir üstünlüğe sahip olması, kendi dışındaki dünyaya bakışını da emperyalist çerçeveye sınırlamıştır. Böylece oryantalizm, sömürgeci yapılanmalar tarafından kullanılan ve maddi olarak desteklenen akademik çevreler, hükümetler, güçlenen sermaye gurupları ve elbette sömürgeciliğin olmazsa olmazı askeri güç arasında bir ilişkiler ağına doğru evrilmiştir. Şarkiyatçılığın akademik bir disiplin oluşundan daha önce bahsedilmişti. Bu dönemde ayrıca asker oryantalistleri de listeye eklemek gerekiyor. Bir diğer önemli nokta da özellikle İslam üzerine yapılan araştırmalarda, sadece Batı'yı değil İslam dünyasını da etkileyen bazı çalışmaların ve amacına ulaşan oryantalist etkilerin belirginleşmesidir. Her şeyden önce İslam'ın ilerlemeye mani olduğu düşüncesi, tasavvufun Katolik dünyasındaki ruhbanlığa benzetilerek yadırganması, Sosyalizm ve İslam arasında müşterekler bulma gayretleri ve Baas'ın kuruluşu gibi İslami düşünceleri ve toplumları etkileyen, derin sorunlara yol açan oryantalist etkilerden söz etmek mümkün. Örneğin Musevi olan Goldziher'in hadis alanındaki çalışmaları kendisinden sonra yapılan, bu alandaki çalışmaları derinden etkilemiştir. Hazırladığı tefsir, kendisinin başyapıtlarından biri sayılan Goldziher'in çalışmalarındaki temel amacı ise Kuran'ın Tevrat'tan esinlenerek yazılmış olduğunu örtülü mesajlarla işlemektir. Yine Ignaz Goldziher ile birlikte modern İslamoloji çalışmalarının kurucularından kabul edilen C. Snouck Hurgronje kılık değiştirerek Mekke'de ikamet etmiş, Abdülğaffar adıyla İslam toplumunun içerisinde uzun zaman gözlemlerde bulunmuş ve ulemadan dersler almıştır. Adının karıştığı bir skandal nedeniyle Osmanlı idaresince bölgeden uzaklaştırılınca ülkesine (Hollanda) dönerek topladığı bilgilerle Mekka adlı kitabı kaleme almıştır. Daha

sonra Hollanda sömürge idaresinde uzun yıllar danışmanlık yapan Hurgronje, Endonezya sömürge politikalarının belirlenmesinde de en önemli isimlerden birisi olmuştur. Özellikle Müslümanların en güçlü direnişi gösterdikleri Açe'de bir mühtedi olarak ikamet ederek De Atjehers (Açe'liler) kitabını yazmıştır. Goldziher'le birlikte İslâm'ı sosyal çerçevesi içerisinde inceleyerek modern oryantalizmin kurucuları olmuşlardır.

20. yüzyılda modern çağın getirdiği kolaylıklar ve sosyal bilimlerde çeşitlenerek derinleşen uzmanlık alanları oryantalist çalışmaları da etkiledi. Akademik disiplinler içerisinde önemli bir yeri olan oryantalist çalışmalar, sosyal bilimler alanında farklı perspektifler üzerinden Doğu toplumlarının incelenmesine yol açtı. İktisadi ve sosyal tarih çalışmaları Mısırolog, Türkolog, Arabiyatçı gibi isimlerle anılan uzmanlar tarafından yürütülmeye başlandı. Bir diğer gelişme ise daha önce Bodin ya da Postel gibi oryantalistlerde görülen Doğu'yu Batı ile yakınlaştırma çabaları, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası evrensel barış, hoşgörü gibi söylemler çerçevesinde yeniden gündeme geldi. Örneğin Arap dostu olarak tanınan Lois Massignon özellikle din alanında Doğu ile Batı arasında, bazı benzerlikleri gündeme getirerek bir yakınlaşma sağlamaya çalışıyordu. Fakat bu diyalog sürecinde kimin kime ram edeceği elbette aşikârdır. Bu dönemde Amerika'nın da bölgeye olan iktisadi ve siyasi ilgisi arttıkça araştırmalara ayrılan kaynaklar arttırıldı. Akademik çalışmalar artık daha mikro bölgesel olarak odaklanırken, birçok bilimsel disiplinin müşterek çalışmalarıyla daha teşkilatlı hale geldi.

Günümüzde ilmi meşruiyetini yitirmiş gibi görünse de hem akademik çerçevede hem de çeşitli dernekler ve düşünce kuruluşları aracılığıyla sistemli bir şekilde oryantalist faaliyetler yürütülmektedir. '11 Eylül sonrası özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde dillendirilen oryantalist çalışmalar yapan kurumların yetersizliğine ilişkin resmi eleştiriler aynı zamanda bu çalışmaların Batı dünyası için taşıdığı hayati önemi göstermekte, oryantalizmin genel yaklaşımları, araştırma amaçları ve yöntemleri gibi konularda kendisini yenilemesi gerektiğine yönelik bir uyarı ve teşvik özelliği taşımaktadır.' (Bulut, 2007: 33.c.-436)

Sinema ve Doğu'nun Temsili

Her ne kadar başlıca bir yazının konusu olacak kadar derin ve girift bir mesele olsa da sinemanın oryantalist imgeleri kullanma ve yenilerini inşa etmedeki rolüne de kısaca değinmekte fayda var. 21. yüzyılla birlikte gelişen teknoloji, çağın en etkin kitlesel iletişim ve manipülasyon aracı olan sinema ve televizyonu ortaya çıkarmıştır. Mesajlarını, ister örtük ister açık olsun, güçlü ve kalıcı biçimde sunan sinema, sessiz filmler döneminden itibaren eğlenceyle birlikte politik bir araç olmuştur. Hatta Rus, Alman ve Amerikan sinemalarının

gelişmesinde bizzat ideolojik süreçler ve buna bağlı teşvik ve yaptırımlar etkili olmuştur. Sinemanın hem ideoloji hem de finansman anlamında politikleşmesi, tıpkı oryantalist yazının tarihsel süreçler boyunca ürettiğine benzer kodlar üretmesi ya da diğer bir deyişle söylemlerle beslenen imgesel bir havuz oluşturması kaçınılmazdır. Elbette sinema sanatı apolitik ya da muhalif yapıtlar üreten sinemacılar aracılığıyla alternatif bir anlayışla farklı ülkeler veya birliklerle egemen söylemin dışına çıksa da iktidar ilişkilerinin sağladığı dağıtım, teknik ve ticari olanaklar ana akım sinemasının gücünü ve etki alanını pekiştirmektedir.

Gelişmekte olan farklı ülke sinemaları ve bazı sıra dışı yönetmenlere rağmen Amerikan sinemasının gücü ve diğer ülke sinemaları üzerindeki etkileri ise yadsınamayacak derecede fazladır. İstisnalar dışında Hollywood sinemasında 'ana akım' filmleri olarak nitelenen bu yapıtların belirleyici özelliklerine ve bunların seyirci üzerindeki olası etkilerine de kısaca değinmekte fayda var. Robin Wood, Hollywood sinemasının temel özelliklerinden bahsederken Amerika'nın herkesin refahı ve mutluluğu yakalayabileceği, karşılaşılan problemlerinse köklü çözümlere gerek olmaksızın var olan sistem içerisinde (sistemin elverdiği ölçüde ve sistemin sağladığı olanaklarla) çözülebileceği bir yer olarak tanımlandığını ifade eder. Gerçekliğin yeniden üretildiği bu sinema kurgu, biçim ve bakış açısı gibi birçok teknik özelliği ile Althusserci bir söylemle egemen ideolojinin aygıtlarından birisidir. Hollywood sinemasında izleyicinin beyazperdeye yansıtılan kurgulanmış gerçeklikle özdeşleşmesi istenir. Bu da teknik unsurlarla ilgili bazı kaidelerin oluşmasına neden olmuştur. Örneğin biçim seyirciden gizlenmeli, bakış açısı da buna hizmet etmelidir. Kurmaca bir dünya ile karşı karşıya olduğunun seyirciye sezdirilmesi ya da açıklan ilan edilmesi istenmez. Biçim örtük olmalıdır ki seyirci sorgulamak yerine büyülensin. Bugün Hollywood klişeleri diye ifade edilen ve izleyici açısından zihni yormayan, başı ve sonu genelde doğrusal bir düzleme oturan tüm ana akım filmleri bu örtülü propagandanın şekillendirdiği yapının ürünleridir. (Demirci, 2011:260)

Sinemada oryantalist etkinin izlerini karakterler ve mekânlar üzerinden sürmek mümkündür. Özellikle İslam coğrafyasını mekân olarak seçen filmlerde kurgulanan ya da kullanılan mekânların öncelikle Batılı zihinlere kazanmış Doğu imajlarıyla örtüştüğü söylenebilir. Pazar yeri gibi karmaşık ve bir o kadar da dağınık, pis ve -Batılı ifade biçimiyle- ilkel ya da çağdışı mekânların ısrarla kullanılması, çekimlerde kullanılan evlerinse şehirlerin modern bölgelerinden değil de özellikle gettolarından seçilmesi, dekor anlamındaysa ya çok sefil ya da oryantalist temsillerin vazgeçilmez olan egzotik motiflerle bezenmiş olması ilk göze çarpan klişelerdir. Karakterlerse iyi-kötü bağlamında sığlaştırılırken, özellikle kötü karakterlerin kaypak, korkak, çirkin, paragöz ve çoğu zaman şeh-

vet düşkünü portreler olarak çizilmeleri, oryantalist külliyata yansıyan Doğulu profillerini hatıra getirir. Örneğin *Raiders of the Lost Ark*, *The Mummy* ve yakın bir zamanda gösterimde olan *Les aventures extraordinaires d'Adèle Blanc-Sec* gibi filmlerde Arap kökenli kötü karakterlerin benzer özellikleri yansıttığını görmek mümkündür. İyi olan Doğulu figürler ise daha çok Batılı gibi konuşan, düşünen yani aslında kendi toplum ve kültürlerine yabancılaşmış karakterlerdir. Karizmatik ve güçlü beyaz adamın yardımcısı konumundadırlar. Ama gerekmedikçe kendi dillerini konuşmazlar ve kendi zenginliklerini, kıymetini bilmeyen yerli halkın yağmasından kurtarmak ve insanlığa hediye etmek için Batılı beyaz adama destek olurlar. Daha önce oryantalist söylemde belirginleşen eril ve dişil konumlandırma da beyazperde karakterlerine yansımıştır.

Yine birçok sahnede filmin ana karakterleri olan beyaz adam ya da kadının kararlı, cesur, pratik çözümler üreten, gözünü budaktan sakınmayan, aynı zamanda da yıldız oyuncu faktörünün yardımıyla fiziksel olarak da güçlü, çekici kimseler olarak portreleştirildiğini; buna mukabil Doğulu karakterlerince ön planda yer alan Batılı karakterlerin yanında olsa bile daha ziyade onun tenezzül etmeyeceği basit ve hatta kirliliği yaptığı görmekteyiz. Seyahatnameler gibi oryantalist metinleri hatırlatır cinsten, Doğu insanının genelinde odak merkezinin dışında silik ve birbirine benzer yığınlar halinde bir kişiliksizleştirmeye tabi tutulduğunu söylemek mümkündür. Üstelik sömürgeleştirme dönemlerinde elindeki modern teknolojinin yardımıyla az sayıda kuvvetlerle kalabalık toplulukları katleden ya da sindirip kontrol altına alabilen Batılı beyaz adam temsili burada da benzer biçimde tek kişilik bir ordu misali yerel unsurların üstesinden gelmekte, Şarklının ölümü de çoğu zaman ya bir eğlence ya da büründürüldüğü kötü karakterin yaptığı yanlışların cezasını çekmesi şeklinde bir sonla sıradanlaştırılmakta, izleyicide 'ettiğini buldu' düşüncesi inşa edilmektedir.

Kadın temsili ise yine oryantalizmin stereotipleştirdiği biçimlerde beyaz perdeye yansımaktadır. Doğulu kadın hem sessiz ve gizemli, hem de şehvetli ve güvenilmezdir. Batılı için sırrına vakıf olamadığı, çözümleyip kategorize edemediği her şeyde olduğu gibi Şark kadını da bir muammadır. İşte bu noktada Doğulu kadın bastırılmış arzularının nesnesi olarak egzotikleştirilir ya da erkek karakterlerde olduğu gibi yığınların bir parçası olarak resmedilerek kişiliksizleştirilir. Örneğin Bertolucci'nin *Sheltering Sky* filminde tehlikeli cazibesıyla arzu nesnesi olan şarklı kadın aynı zamanda beyaz adam için bir tehlike unsuru olarak resmedilir. Ama beyaz adam kadının güvenilmezliğinin bilincindedir ve beraberlikleri sonrası parasını çalmadan kadına engel olur. Fakat her halükarda şarklı kadın ya da erkekle yaşanan birliktelik tehlikelidir. Fiziksel ya da zihinsel olarak menfi sonuçları vardır. Bu tarz deneyimler yaşama hayali ile sınırlayıcı burjuva ahlakından mekânsal olarak uzaklaşıp Batı dışı

uygarlıklara yönelen beyaz adam için yapılan bu uyarı, Doğu insanı içinse indirgeyici bir tavidir. Yerli kadın Batılı kadının olumlu özelliklerinin vurgulanması için de bir kıyas nesnesidir. Tıpkı beyaz adamın yanında sömürleştirilen ve her yaptığı ile beyaz adamı daha da yücelten yerli erkekler gibi yerli kadın da uç noktalardaki özellikleri ile Batılı düşünceye göre norm dışılığıyla şekillenir. Yerli kadında ne kadar menfi özellik var ise bunlar Batılı kadında olumlu biçimlerde vurgulanarak pekiştirilir. Üstelik yine erkek karakterlerde olduğu gibi Şark kadını da Batılı kadının üstün ve buyurgan tavrını baştan kabul etmiştir. Bir diğer taraftan yerli kadının, Batılı için bastırılmış arzuların dışavurumunda vazgeçilmez bir egzotik malzeme olduğunu da vurgulamak yerinde olsa gerek. Örneğin, Irak Savaşı'nda Amerikalıların Hadisa'da yaptıkları sivil katliamına yönelik belgesel havasında doğaçlama filmde dahi (*Battle For Haditha*) İngiliz yönetmenin, olayların başlangıç aşamasını, evlerinin banyosunda sevişirken fark eden Iraklı çift üzerinden vermesi savaş ortamında ve ölümün kol gezdiği işgal şehrinde yaşanan bu durumu alelade bir sahne olarak algılamak mümkün müdür?

Doğu, beyazperdede mekânsal olarak da belirli, metinsel arketipler üzerinden inşa edilir. Doğu hem zenginliklerin, türlü hazinelerin kaynağıdır. Ama bu zenginlikler bu günün topluma ait değildir. Geçmiş uygarlıklara atfedilerek bu günün toplumları ile yerel kaynaklar arasındaki bağlar zayıflatılır. Hatta eski uygarlıkların görkem ve zenginliği vurgulanırken, bugünün toplumu üzerinde yaşadıkları zenginliklerin farkında olmadığı gibi onları hak etmeyen tembel ve miskin yığınlar olarak işaretlenerek, zenginliklerin evrensel kullanıma beyaz adam eliyle sunulması için gerekli zihinsel kodlar belirlenir. 11 Eylül sonrası sayıları artan askeri ve siyasi içerikli yapımlar dâhil olmak üzere (*The Kingdom, The Hurt Locker* vb.) Doğu, Batı'nın lineer tarihsel anlayışında geriye itilir. Oryantalist yazında sıkça görülen bu zamanın gerisine itme ya da zamansal durağanlık paradigması, ana akım sinemasının ve Doğu söz konusu olduğunda ondan geri kalmayan Avrupa merkezli sinemanın çokça kullandığı bir imgeler bütünü oluşturmuştur. Oryantalist yazında sıkça işlenen despotik yönetimler siyasi filmlerin vazgeçilmezi olmakla birlikte, mekânsal geri itmenin en çekici imgesi ise kaotik ve metruk ortamlar ya da yokluğun ve durağanlığın simgesi olarak kodlanan çölün kullanımınıdır. Çöl hiçliğe açılan bir kara delik misali her şeyi yutan, yokluğa mahkûm eden bir simge olarak kullanılmanın yanında, yol hikâyeleri ile mistik anlamlar yüklenen bir varoluşsal mekândır; ama Doğulu anlamı silinmiş bir suskunlukla bu varoluşsal tutkudan habersizmiş gibi bir ifadesizliğe irca edilirken, tıpkı romantik Batılı seyahatçiler misali mistik bir coşkuyla burada bulunan Batılı ise sonunda ya çıldıracak ya da çölün enginliğince bir şekilde sindirilecektir. Çünkü nedense Ortadoğu'yu despotik rejimlerden kurtarma coşkusuyla gelen askerler, ('Brothers'

da olduğu gibi) ya kendi iç dengelerini yitirip travma yaşayacaklar ya da yok olup gideceklerdir.

Kaynaklar

- Bulut, Yücel, "Oryantalizm" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, T.D.V. Yayınları.
- Demirci, Murat, "Barış: Hayalden Gerçeğe Ütopyadan İdeolojiye", *Değirmen*, Sayı: 22, 2010.
- Demirci, Murat, "Sinema, Muhalefet ve Kaos", *Sosyologca*, Sayı: 2, 2011.
- Derin, Süleyman, *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*, Küre Yayınları, 2006.
- Erkan, Hilal, *Hollywood Sinemasında Oryantalizm*, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2009.
- Gürçağlar, Aykut, *Hayali İstanbul Manzaraları*, Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Keyman, Fuat, Mahmut Mutman, Meyda Yeğenoğlu, *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, 1996.
- Öztürk, Ali, *Kriz Sosyolojisi: Batı Merkeziliğinin Yapısal Sorunları ve Kriz*, Doğu Kitabevi, 2011.
- Parla, Jale, *Efendilik Şarkiyatçılık Kölelik*, İletişim Yayınları, 2005.
- Shick, İrvin Cemil, *Batının Cinsel Kıyısı, Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekânsallık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Oryantalizm, Tartışma Metinleri*, editör: Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, 2007.